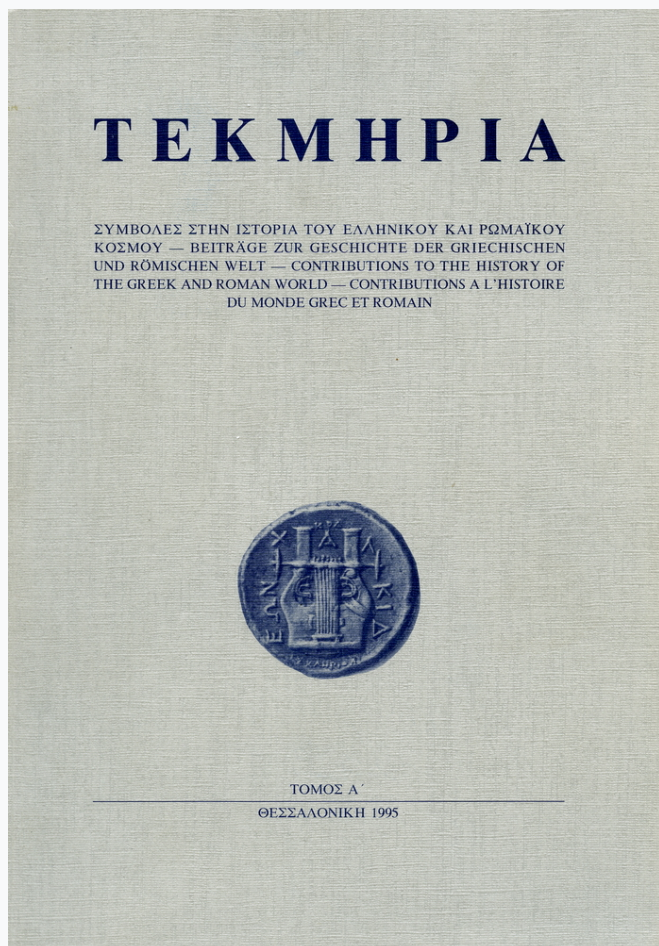

Tekmeria

Vol 1 (1995)

Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὄπλων (*fabrica*) τῆς
Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή

Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

doi: [10.12681/tekmeria.97](https://doi.org/10.12681/tekmeria.97)

To cite this article:

ΣΟΥΡΗΣ Γ. . Α. (1995). Τὸ ρωμαϊκὸ ἐργοστάσιο ὄπλων (*fabrica*) τῆς Θεσσαλονίκης. Μία νέα ἐπιγραφή. *Tekmeria*, 1, 66–78. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.97>

ΤΟ ΡΩΜΑΪΚΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΟΠΛΩΝ (FABRICA)
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΜΙΑ ΝΕΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Τό κρατικό εργοστάσιο δπλων (fabrica) τῆς Θεσσαλονίκης μᾶς ἦταν ἔως τώρα γνωστό μόνο ἀπό μία ἀναφορά πού γίνεται σ' αὐτό, στόν κατάλογο τῶν ἐργοστασίων αὐτοῦ τοῦ εἶδους τόν ὁποῖο μᾶς παραδίδει ἡ Notitia Dignitatum.¹ Οἱ fabricae ἄρχισαν νά δημιουργοῦνται ἐπὶ Διοκλητιανοῦ σέ ἀρκετές πόλεις τῶν παραμεθορίων κυρίως ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπου στήθεμεν ὁ κύριος ὄγκος τοῦ στρατεύματος. Οἱ πόλεις αὐτές κατὰ κανόνα διέθεταν στήν περιοχὴ τους πηγές ἐφοδιασμοῦ γιὰ τήν προμήθεια τῶν πρώτων ὑλῶν πού χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἐργοστάσια, ὁδικὰ δίκτυα γιὰ τήν μεταφορὰ τῶν προϊόντων τους καί ἐπίσης ὀχυρωμένες θέσεις γιὰ τήν ἀσφάλεια τῶν ἐγκαταστάσεών τους.² Τά περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐργοστάσια αὐτὰ εἰδικεύονταν στήν κατασκευὴ συγκεκριμένου εἶδους ἐπιθετικοῦ ἢ ἀμυντικοῦ ὀπλισμοῦ, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες τῶν μονάδων πού ἄμεσα ἐφοδίαζαν καί σύμφωνα μέ γενικότερο σχεδιασμό γιὰ τόν ἐξοπλισμό τοῦ στρατεύματος.³

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στό ἐργοστάσιο τῆς Θεσσαλονίκης δέν ἔχουμε πληροφορίες

1. Notitia Dignitatum, ἐκδ. O. Seeck (1876), *Or.* XI, 35-9: Illyrici quatuor: Thessalonicensis, Naissatensis, Ratiarensis, scutaria Horreomargensis.

2. Γιὰ τίς fabricae, ἐκτός ἀπὸ τὰ λήμματα στὰ γενικά ἔργα Daremberg - Saglio, *Dictionnaire des antiquités* II (1876), 959-61 s.v. fabrica (C. Julian) καί *RE* VI (1909), 1925-30 s.v. fabricenses (O. Seeck), βλ. ἀκόμη R. MacMullen, *Inscriptions on Armour and Supply of Arms in the Roman Empire*, *AJA* 64, 1960, 23-40· A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Ὁξφόρδη 1964, 834-6 καί κυρίως S. James, *The fabricae: State Arms Factories of the Later Roman Empire* στόν τ. J. C. Coulston (ἐπιμ.), *Military Equipment and the Identity of the Roman Soldiers*, *BAR International Series* 394, Ὁξφόρδη 1988, 257-330. Γιὰ τὴν fabrica τῆς Θεσσαλονίκης βλ. τίς σύντομες ἀναφορές τῶν F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro*, Βερολίνο 1839, 184, σμ. 30 καί J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle*, Παρίσι 1984, 15, σμ. 51.

3. Βλ. S. James, ὁ.π., 262 κ.ἐξ., ὅπου μέ πειστικό τρόπο ἀντικρούεται ἡ παλαιότερη θεωρία τοῦ O. Seeck (ὁ.π., 1926) σύμφωνα μέ τήν ὁποία τήν ἐξειδίκευση τῶν ἐργοστασίων στήν κατασκευὴ συγκεκριμένου εἶδους δπλων τήν ἐπέβαλαν οἱ αὐτοκράτορες, γιὰ νά ἀποτρέπουν τήν δυνατότητα τῶν πιθανῶν διεκδικητῶν τῆς ἐξουσίας τους νά ἐξοπλίζουν τὰ στρατεύματά τους ἀπὸ τήν παραγωγή τῶν ἐργοστασίων μίας μόνο περιοχῆς.

οὔτε γιὰ τό χρόνο τῆς ἰδρυσῆς του οὔτε καί γιὰ τό εἶδος τῶν δπλων πού κατασκευάζε. Ἐπιπλέον δέν γνωρίζουμε τοὺς λόγους πού ὑπαγόρευσαν τὴ δημιουργία του σέ μία πόλη ἡ ὁποία βρισκόταν σχετικὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν παραμεθόρια ζώνη.

Ὁ Simon James στὴν πρόσφατη συνθετικὴ μελέτη του γιὰ τίς *fabricae* στό σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας ἐκφράζει τὴν ἄποψη ὅτι τό ἐργοστάσιο αὐτὸ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Γαλέριο στό πλαίσιο τοῦ μείζονος οἰκοδομικοῦ προγράμματος πού ἀνέλαβε στὴν πόλη, ὅταν τὴν ἐπέλεξε γιὰ ἔδρα του. Τὴν πρότασή του αὐτὴ στηρίζει ὁ James στό παράλληλο τῆς ἰδρυσης ἑνὸς ἐργοστασίου δπλων στὴ Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας, τό ὁποῖο —σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ Λακτάντιου⁴— ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Διοκλητιανὸ ὑπὸ παρόμοιες συνθῆκες.⁵ Πρόκειται γιὰ μία ἐκδοχὴ πολὺ πιθανή, ἡ ὁποία ὥστόσο δέν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τίς ἔως σήμερα διαθέσιμες πηγές. Πάντως, ἡ πόλη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἔλευσης τοῦ Γαλερίου σέ αὐτὴν ἦταν ἤδη καλὰ ὀχυρωμένη μέ τεῖχη,⁶ ὥστε μποροῦσε νὰ φιλοξενήσει μέ ἀσφάλεια ἓνα ἐργοστάσιο αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἐπίσης ἐλάχιστα μπορεῖ νὰ ἀμφιβάλει κανεὶς ὅτι ἡδη διέθετε λιμάνι⁷ μέσω τοῦ ὁποίου θὰ μποροῦσε νὰ διακινεῖται μέρος τουλάχιστον τῶν ἀναγκαίων πρώτων ὑλῶν ὅσο καί τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐργοστασίου.

Ἐχει ἐπίσης ὀρθὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς ἰδρυσης ἑνὸς ἐργοστασίου δπλων στὴ Θεσσαλονίκη θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μέ τό γεγονὸς τῆς ὑπαρξῆς μεταλλείων σιδήρου στὴ Μακεδονία καὶ ἰδιαίτερα στὴ γειτονικὴ Χαλκιδική.⁸ Οἱ ἀνάγκες ὥστόσο ὄλων τῶν ἐργοστασίων σέ πρώτες ὕλες δέν ἀφοροῦσαν ἀποκλειστικά σ' αὐτὸ τό μέταλλο. Τὰ ἐργοστάσια, π.χ., πού κατα-

4. *De mort. pers.*, 7.

5. Βλ. S. James, ὁ.π., 265.

6. Τὰ τεῖχη αὐτὰ ἐπέτρεψαν στὴν πόλη νὰ ἀντισταθεῖ μέ ἐπιτυχία στὶς πολιορκίες τῶν Γότθων λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.: βλ. σχετικὰ J.- M. Spieser, *BCH* 98, 1974, 516. Γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους βλ. Γ. Βελένης, *Τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Κάσσανδρο ὡς τὸν Ἡράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1989, 27-50.

7. Γιὰ τό πρόβλημα τῆς ὑπαρξῆς λιμανιοῦ στὴ Θεσσαλονίκη, πρὶν ἀπὸ αὐτὸ πού σύμφωνα μέ τὸν Ζώσιμο κατασκευάσε ὁ Κωνσταντῖνος τό 322 μ.Χ., βλ. Ἄ. Ριζάκης, Ἡ κοινότητα τῶν «συμπραγματευομένων» Ρωμαίων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἡ ρωμαϊκὴ οἰκονομικὴ διεύθυνση στὴ Μακεδονία, *Ἀρχαία Μακεδονία* IV, Θεσσαλονίκη 1986, 512 σημ. 5, καὶ F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque Romaine (BCH, Suppl. 16)*, Ἀθήνα 1988, 208. Τὴν ὑπαρξὴ λιμανιοῦ στὴν πόλη κατὰ τοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἐπιβεβαιώνει ἔμμεσα καὶ μία νέα ἐπιγραφή, βλ. E. Voutiras, *Berufs- und Kultverein: ein δόμος in Thessaloniki*, *ZPE* 90, 1992, 87-96.

8. D. Samsaris, *Le mines et la metallurgie de fer et de cuivre dans la province romaine de Macédoine*, *Klio* 69, 1987, 152-162 (σελ. 161). Γιὰ τὰ μεταλλεῖα τῆς Μακεδονίας βλ. ἐπίσης A. Keramidčiev, *MacedActaArch* 3, 1977, 103-115.

σκεύαζαν τόξα, βέλη και άσπίδες χρησιμοποιούσαν και άλλες ύλες, κυρίως ξύλο.⁹ Και σέ αυτήν όμως τήν περίπτωση τό συγκεκριμένο εργοστάσιο θά μπορούσε άπρόσκοπτα νά εφοδιάζεται άπό τά δάση τής Μακεδονίας, ή επάρκεια και ή ποιότητα τής ξυλείας τών όποιων είναι γνωστή ήδη άπό τήν κλασική εποχή.¹⁰

Η διάρκεια τής επιβίωσης του εργοστασίου αυτού, όπως άλλωστε και τών άλλων εργοστασίων τής ανατολικής Βαλκανικής, δέν μäs είναι γνωστή. Ο James εκφράζει τήν υπόθεση ότι μετά τίς καταστροφικές επιδρομές τών Ούννων του Άττίλα, λίγο πριν άπό τά μέσα του 5ου αι. μ.Χ., τά εργοστάσια τής περιοχής αυτής σταμάτησαν νά λειτουργούν και ή σχετική δραστηριότητα μεταφέρθηκε για μεγαλύτερη ασφάλεια στην Κωνσταντινούπολη.¹¹ Αυτό όστόσο δύσκολα μπορεί νά ισχύει σέ ό,τι άφορά στό εργοστάσιο τής Θεσσαλονίκης καθώς ή πόλη, τήν ίδια ακριβώς εποχή (441 μ.Χ.), γίνεται πρωτεύουσα του Ίλλυρικού και άποκτά ιδιαίτερη σπουδαιότητα στό πλαίσιο του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους.¹² Εργοστάσιο άλλων φαίνεται νά ύπήρχε στή Θεσσαλονίκη και κατά τή μέση βυζαντινή περίοδο, όπως δείχνουν μαρτυρίες του 10ου και 12ου αι. μ.Χ.¹³ Δέν γνωρίζουμε βέβαια άν ή κατασκευαστική αυτή δραστηριότητα συνεχίστηκε χωρίς διακοπές στην πόλη άπό τήν εποχή τής ρωμαϊκής *fabrica*. Κάποιες πάντως σχετικές τεχνικές έμπειρίες είναι πιθανόν νά επιβίωσαν στον τοπικό πληθυσμό.

Οί *fabricae* ήταν συνήθως μεγάλες παραγωγικές μονάδες οί όποιες άπασχολούσαν πολυάριθμο προσωπικό. Αυτό είχε ως άποτέλεσμα οί εργαζόμενοι σέ αυτές (*fabricenses*, έλλ. *φαβρικήσιοι*) νά άποτελούν άξιόλογο στοιχείο του πληθυσμού τών πόλεων στίς όποιες ήσαν εγκατεστημένοι.¹⁴ Άνάλογα αισθητή πρέπει νά ήταν και ή παρουσία τών φαβρικήσιων στην κοινωνική ζωή τής Θεσσαλονίκης τών ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων. Έναν άπό αυτούς μäs γνωρίζει ή νέα επιγραφή πού δημοσιεύεται εδώ, ή όποία παράλληλα έμπλουτίζει τίς σχετικά λίγες επιγραφικές μαρτυρίες πού διαθέτουμε για τίς *fabricae*

9. Βλ. S. James, δ.π., 267.

10. Για τά δάση και τήν ξυλεία τής Μακεδονίας βλ. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, τ. I, Όξφόρδη 1972, 10, 206· R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Όξφόρδη 1982, 123, 126 κ.έξ· E. N. Borza, *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*, Princeton 1990, 54-56.

11. Βλ. S. James, δ.π., 285-6.

12. Για τήν σπουδαιότητα τής πόλης κατά τήν εποχή αυτή βλ. Ά. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία τής Μακεδονίας (4ος-6ος αιώνας)*, Γιάννινα 1984, 64 κ.έξ· F. Papazoglou, δ.π., 211-2.

13. Βλ. σχετικά F. Tafel, αὐτ. και J.- M. Spieser, δ.π., (σημ. 2), 44.

14. Βλ. A. H. Jones, δ.π., 835· S. James, δ.π., 276· J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, Λονδίνο 1989, 263.

ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας.¹⁵

* * *

Μουσείο Θεσσαλονίκης (στὸ ἐξῆς Μ.Θ.), ἀρ. καταλόγου 18144. Σαρκοφάγος ἀπὸ λευκόφαιο μάρμαρο, ἡ κύρια ὀψη τῆς ὁποίας περιβάλλεται ἀπὸ πλαίσιο.¹⁶ Ὁ τόπος εὕρεσής της μᾶς εἶναι ἀγνωστος. Σώζονται τρία θραύσματα της, τὰ δύο ἀπὸ τὰ ὁποία ἀποτελοῦν τμήμα τῆς κύριας ἐνεπίγραφης ὀψης της. Διαστάσεις ἐνεπίγραφων θραυσμάτων: Α (εἰκ. 1) μέγ. μήκος 0,82 μ., μέγ. πλάτος 0,41. Β (εἰκ. 2) μέγ. μήκος 1,49· μέγ. πλάτος 1,20. Συνολικὲς διαστάσεις σαρκοφάγου: μήκος 2,40 μ., σῶς. πλάτος 1,26· ὕψος 1,20· πάχος 0,12-0,15. Ὑψος γραμμάτων 0,06. Διάστιχα 0,05. Ὁ δεῦτερος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει χαραχθεῖ σὲ *rasura* ἄλλου κειμένου, γεγονός πού δείχνει ὅτι ἡ σαρκοφάγος εἶχε ξαναχρησιμοποιηθεῖ. Ἡ γραφή εἶναι ἐπιμελημένη. Τὰ γράμματα εἶναι ἐπιμήκη καὶ σχετικὰ στενά, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλὰ συμπλέγματα.¹⁷ Τὸ μέγεθος τοῦ ὁμικρον ποικίλλει καὶ γενικά εἶναι μικρότερο σὲ ὕψος ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γράμματα. Τὸ ὠμέγα ἔχει γωνιώδη μορφή.¹⁸ Ἡ πλάγια γραμμὴ τοῦ νῦ ἀρχίζει κάτω ἀπὸ τὸ ἄνω ἄκρο τῆς ἀριστερῆς κεραίας. Ἡ δεξιὰ λοξή κεραία τοῦ ἄλφα ξεπερνᾷ ἀρκετὰ τὴν κορυφή τοῦ γράμματος. Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ ἡ γενικὴ ἐντύπωση τῆς γραφῆς τοποθετοῦν τὸ κείμενο στὸν ὄψιμο 3ο ἢ στὸν 4ο αἰ. μ.Χ.¹⁹

[...c. 6] ἀνος στρατ[ι]ώτης ἀναφερόμενος ἐν τῇ εἰερχῇ φάβρικι
καὶ Αὐρ. Σύρα ἡ σύμβιο[ς αὐτο]ῦ ἠγοράσαμεν τὴν σορὸν ταύτην
ἐκ τῶν κοινῶν καμιάτ[ων]· εἰ δέ τις ἕτερος] τολμήσῃ ἀνοῖξαι

4 χωρὶς τῶν c. 28 τα]μῶν * φ' ὅ

15. Τίς σχετικὲς μαρτυρίες συγκεντρώνει ὁ S. James (δ.π., 260). Πρόκειται γιὰ δέκα περὶπου ἐπιγραφές, κυρίως ἐπιτύμβιες, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴν Concordia τῆς Β. Ἰταλίας. Βλ. ἐπίσης D. Feissel, *T & MByz* 9, 1985, 456 = *SEG* 35, 1985, 1486, γιὰ μία νέα ἐπιγραφή σὲ σαρκοφάγο ἐνὸς φαβρικησίου ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας.

16. Ὁ τύπος τῆς σαρκοφάγου εἶναι γνωστός στῇ Θεσσαλονίκῃ καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα· βλ. G. Koch - H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Μόναχο 1982, 356. Εὐχαριστίες ὀφείλω στῇ διευθύντρια τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Ἰ. Βοκοποπούλου (†) πού μοῦ παρεχώρησε τὴν ἄδεια γιὰ τὴ μελέτη καὶ ἔκδοση τῆς ἐπιγραφῆς· ἐπίσης στὴν καθ. κ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου γιὰ τὴ βοήθειά της στὴν ἀνασύνθεση τῶν θραυσμάτων τῆς σαρκοφάγου.

17. Συμπλέγματα: ΗΣ, ΜΕ, ΗΕ, ΜΒ, ΗΓ, ΜΕ, ΝΣ, ΩΝ, ΝΩΝ, ΜΗ, ΩΡ.

18. Ἡ γωνιώδης μορφή αὐτοῦ τοῦ γράμματος δὲν φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖται στίς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.· βλ. Εὐθ. Τσιγαρίδας - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στὰ μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1979, 109 (πίνακας γραμμάτων).

19. Ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ μορφή τῆς γραφῆς μέ αὐτὴ τῶν ἀκόλουθων ἐπιγραφῶν σὲ σαρκοφάγους ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη: *IG* X.2,1 (στὸ ἐξῆς *IG*), 547 (3ος αἰ. μ.Χ.), 556 (ante f. III s. p. κατὰ τὸν Edson· μεταγενέστερη τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. κατὰ τὸν πρῶτο ἐκδότη της Β. Καλλιπολίτη· βλ. Β. Καλλιπολίτης - Δ. Λαζαρίδης, *Ἀρχαῖαι Ἐπιγραφαὶ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1946, 13, ἀρ. 7), 842 (3ος-4ος αἰ. μ.Χ.).

Ἡ σαρκοφάγος, γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖται ὁ περισσότερο συνηθισμένος στὴ Θεσσαλονίκη ὄρος *σορός*,²⁰ ἀγοράστηκε, προφανῶς ἐν ζῳῇ, καὶ ἀπὸ τοὺς δύο συζύγους *ἐκ τῶν κοινῶν καμάτων*, δηλ. μὲ χρήματα ποὺ ἀποκτήθηκαν ἀπὸ κοινές προσπάθειες.²¹

Ἡ καταγωγή καὶ τῶν δύο προσώπων μᾶς εἶναι ἀγνωστή. Ὁ σύζυγος φαίνεται νὰ φέρει ἓνα ὀλιγοσύλλαβο, πιθανότατα λατινικό, *cognomen* μὲ κατάληξη σέ -*apus* ἢ -*ianus*.²² Τὸ ὄνομα Σύρα, ποὺ φέρει ἡ σύζυγος, ἀπαντᾷ ἀκόμη μία φορά στὴ Θεσσαλονίκη σέ ἐπιτάφια ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.²³ Ὁ σύζυγος αὐτοπροσδιορίζεται ἐδῶ ὡς στρατιώτης *ἀναφερόμενος ἐν τῇ εἰερχῇ φάβρικι* (ἢ *φαβρίκι*· βλ. *TLL*, s.v. *fabrica*), δηλ. ὡς στρατιώτης ἐγγεγραμμένος στοὺς καταλόγους²⁴ τῶν ἐργαζομένων σέ ἓνα αὐτοκρατορικό ἐργοστάσιο ὀπλων. Τὸ ἐργοστάσιο αὐτὸ λογικά δέν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένο στὴν πόλη. Ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ ρωμαϊκές ἀρχές τηροῦσαν σχετικούς καταλόγους στίς *fabricae*, καθὼς τύποι τοῦ ρήματος *ἀναφέρεσθαι* μὲ αὐτὴ τὴ σημασία ἀπαντοῦν ἄλλες δύο φορές στίς πηγές σέ σχέση μὲ πρόσωπα ποὺ ὑπηρετοῦσαν σέ αὐτές.²⁵ Σέ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴν Παυταλία τῆς Θράκης ἕνας φαβρικῆσιος δηλώνει τὴ θητεία του στὴ *fabrica* τῆς Μαρκιανουπόλεως ὡς ἐξῆς: *ἀναφέρομε ἐν τῇ φά-*

20. Βλ. L. Robert, *RPh* 1974, 215 = *OMS* V, 302.

21. Ὁ τρόπος αὐτός ἀπόκτησης σαρκοφάγου ἀπὸ συζύγους ἢ ἄλλα συγγενικά πρόσωπα ἀπαντᾷ πολὺ συχνά στὴ Θεσσαλονίκη· βλ. *IG* 564, 572, 842, 877 (*ἐκ τῶν κοινῶν καμάτων*), 445, 478, 531, 562, 580, 583, 613, 628, 824, 903· *SEG* 30, 1980, 642 (*ἐκ τῶν κοινῶν κόπων*). Γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα σχετικά παραδείγματα σέ ἐπιγραφές τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Νομικά Ἐπιγραφικά*, Σειρά 2, Ἀθῆναι 1979, 73 κ.ἑξ. Γιὰ παραδείγματα κοινῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῶν συζύγων στὰ κατώτερα κοινωνικά στρώματα βλ. S. Treggiari, *Roman Marriage*, Ὁξφόρδη 1991, 378-9.

22. Οἱ καταλήξεις αὐτές εἶναι ἐξαιρετικά συχνές στὰ ρωμαϊκά *cognomina*· βλ. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Ἑλσίνκι 1965, 107-110.

23. *IG*, 490. Ὁ Edson χαρακτηρίζει τὸ ὄνομα θρακικό. Ὁ G. Mihailov, *CPh* 70, 1975, 55, ἀντίθετα, σημειώνει ὅτι πιθανῶς πρόκειται γιὰ ἑλληνικό ὄνομα ποὺ ἐνδέχεται μάλιστα νὰ ὑποδηλώνει καταγωγή ἀπὸ τὴ Συρία. Τὸ τελευταῖο, ὡστόσο, εἶναι ἐλάχιστα πιθανόν· ὅπως παρατηρεῖ ὁ H. Solin (*Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom*, Ἑλσίνκι 1971, 102, σημ. 5) τὰ ὀνόματα Σύρος, Σύρα εἶχαν ἐνωρίς εἰσχωρήσει στὴ λατινικὴ ὀνοματολογία καὶ εἶχαν παύσει νὰ δηλώνουν τὴν καταγωγή τῶν προσώπων ποὺ τὰ ἔφεραν. Γιὰ τὴν παρουσία τῶν ὀνομάτων αὐτῶν στίς ἐπαρχίες τῆς Βαλκανικῆς βλ. M. Buzalkovska-Aleksova, *ŽA* 34, 1984, 199-204.

24. Γιὰ τὴ σημασία αὐτὴ τῆς μετοχῆς *ἀναφερόμενος* σέ ἐπιγραφές τῶν ὕστερων αὐτοκρατορικῶν χρόνων βλ. L. Robert, *Cahiers Archéol.* 8, 1956, 33, ὅπου παρατίθενται τὰ παράλληλα: *IG* II², 13218: *Ὀυαλέριος Ἀνδρόνεικος ἀναφερόμενος ἐν τῇ ἱερωῇ παλατίῳ* καὶ E. Kalinka, *ÖJh* 23, 1926, Beiblatt 205-6, ἀρ. 168: *ἀναφερόμ[ε]νος ἐν τ[ῇ] εἰερχῇ μονητῇ*· βλ. ἐπίσης *Bull. Épigr.* 1966, 257.

25. S. James, *δ.π.*, 276.

βρικι Μαρκιανοπόλι.²⁶ Ἐπίσης σέ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α΄ τοῦ ἔτους 539 μ.Χ. γίνεται λόγος γιά τοὺς ἐν ταῖς φάβριξιν ἀναφερομένους.²⁷ Τό γεγονός ὅτι ὁ στρατιώτης πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐκτός ἀπὸ τῆς θητείας του στή fabrica δέν ἀναφέρει ὑπηρεσία σέ ἄλλες στρατιωτικές μονάδες, μᾶς ἐπιτρέπει νά υποθέσουμε ὅτι αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ μόνη θέση στὴν ὁποία ὑπηρέτησε κατὰ τὴ μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον σταδιοδρομία του.²⁸ Στὴ θέση αὐτὴ φαίνεται νά ὀφείλει καὶ τὴ στρατιωτικὴ του ιδιότητα καθόσον οἱ fabricae εἶχαν ὁργάνωση παρόμοια μέ ἐκείνη τῶν μάχιμων μονάδων καὶ ἡ θητεία σ' αὐτές λογιζόταν ὡς κανονικὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία (militia).²⁹

Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού τὸ ἐπίθετο *ιερὰ* ἐμφανίζεται στίς ἐπιγραφές γιά νά προσδιορίσει μία αὐτοκρατορικὴ fabrica. Σέ νομικές, ὡστόσο, πηγές τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. ἀπαντᾷ τόσο τὸ ἐπίθετο αὐτό, ὅσο καὶ τὸ λατινικὸ του ἀντίστοιχο <sacra>,³⁰ τὸ ὁποῖο ἐπίσης δέν ἐμφανίζεται στίς σχετικές μέ τίς fabricae λατινικές ἐπιγραφές.

Ἡ σπάνια ἐμφάνιση τῶν φαβρικησίων στίς πηγές δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά προσδιορίσουμε μέ κάποια ἀκρίβεια οὔτε τὴν κοινωνικὴ τους θέση, οὔτε τὸ βαθμὸ τῆς ἐνσωμάτωσής τους στίς τοπικὲς κοινωνίες. Μποροῦμε, ὡστόσο, εὐλόγα νά υποθέσουμε ὅτι ἡ ιδιότητα τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ τὰ προνόμια πού τὴν παρακολουθοῦσαν ἐξασφάλιζαν ἀκόμη καὶ στοὺς ἀπλούς (μὴ βαθμοφόρους) φαβρικησίους μία θέση οἰκονομικά καὶ κοινωνικά πλεονεκτικότερη ἔναντι τῶν κατώτερων στρωμάτων τῶν πόλεων στίς ὁποῖες ἦταν ἐγκατεστημένοι.³¹ Ἀνάλογη φαίνεται νά ἦταν καὶ ἡ θέση τοῦ φαβρικησίου τῆς ἐπιγραφῆς στὴν κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως τουλάχιστον δείχνει ἡ δυνατότητά του νά ἀγοράσει μία ἀξιοπρεπὴ σαρκοφάγο.

Οἱ συμπληρώσεις στοὺς στ. 2 καὶ 3 δέν παρουσιάζουν ἰδιαίτερα προβλήματα. Ἡ πρώτη μπορεῖ νά θεωρεῖται βέβαιη.³² Στὴ δεύτερη προτιμήθηκε τὸ *εἰ*

26. G. Mihailov, *Izvestia Mus. Burgas* 2, 1965, 150-3, ἀρ. 3· βλ. καὶ *Bull. Épigr.* 1966, 257, ὅπου τὸ ρῆμα ἀναφέρομε τῆς ἐπιγραφῆς ἀποδίδεται ὡς «être inscrit sur les rôles de...».

27. *Nov. J.* LXXXV, 3.

28. Πιθανὸ παρὰλληλο ἀποτελεῖ ἡ σταδιοδρομία ἐνὸς βετεράνου ἀπὸ τὴν Concordia τῆς Β. Ἰταλίας, ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ ὁποῖου ἀναφέρει μόνον τὴ θητεία του στὴν τοπικὴ fabrica: Flavius Calladinus veteranus militavit in fabrica sagittaria (*CIL* V, 8742).

29. A. H. M. Jones, ὁ.π., 835· S. James, ὁ.π., 279.

30. *CJ* XI, 10, 6: fabricenses sacrae fabricae (467-72 μ.Χ.)· *Nov. J.* LXXXV, 3: ἐν ταῖς *ιεραῖς φάβριξι* (539 μ.Χ.).

31. Βλ. S. James, ὁ.π., 280. Γιά τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν βαθμοφόρων φαβρικησίων βλ. C. Foss, The fabricenses ducenarii of Sardis, *ZPE* 35, 1979, 279-83.

32. Πρβλ. *IG*, 527: καὶ ... ἡ γυνὴ αὐτοῦ· ἐπίσης Μ.Θ., ἀρ. καταλ. 8168 (ἀδημοσίευτη): καὶ ... ἡ σύμβιος αὐτοῦ.

ἀντί τοῦ ἐάν, ὅχι μόνο ἐπειδὴ ἐφαρμόζει καλύτερα στοῦ χώρου ποὺ διατίθεται, ἀλλὰ καὶ γιατί φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖται συχνότερα στὶς ἐπιγραφές τῶν σαρκοφάγων τῆς Θεσσαλονίκης τουλάχιστον κατὰ τὸν 3ο αἰώνα.³³

Στὸ τέλος τοῦ 4ου στίχου μπορεῖ *exempli gratia* νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἐξῆς συμπλήρωση: *χωρίς τῶ[ν... c. 10 ... δώσει τῷ εἰερωτάτῳ τα]μίῳ*. Ὁ συνηθέστερα χρησιμοποιούμενος στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης ὁρος γιὰ τὸ αὐτοκρατορικό ταμεῖο εἶναι *ιερώτατον ταμεῖον* ἢ ἀπλῶς *ταμεῖον*. Σποραδικὰ ὥστόσο ἀπαντοῦν καὶ οἱ ὁροι *κυριακὸν ταμεῖον*,³⁴ *φίσκος*,³⁵ *κυρίον Καίσαρος φίσκος*.³⁶ Ὁ ὁρος *εἰερωτάτον ταμεῖον* προτιμήθηκε ἐδῶ καὶ κατ' ἀναλογία πρὸς τὸ *εἰερᾶ φάβρικι*, καὶ γιατί κατὰ κανόνα χρησιμοποιεῖται στὶς ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 3ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.³⁷ Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἴδιου στίχου μέ τῇ φράσει ποὺ εἰσάγει τὸ ἐπίρρημα *χωρίς*, οἱ ἰδιοκτῆτες τῆς σαρκοφάγου εἴτε ἀναφέρονται στὰ πρόσωπα ποὺ ἐξαιροῦν ἀπὸ τῇ γενικῇ ἀπαγόρευση ταφῆς σέ αὐτήν, εἴτε ὀρίζουν ὅτι κανένας ἄλλος δέν ἔχει αὐτὸ τὸ δικαίωμα ἐκτός ἀπὸ τοὺς ἰδίους.³⁸ Στὴν πρώτη περίπτωσι, σύμφωνα μέ τὰ γνωστά σχετικά παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἴδια τῇ Θεσσαλονίκῃ, τὰ πρόσωπα ποὺ ἐξαιροῦνται θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὰ παιδιά τῶν ἰδιοκτητῶν,³⁹ ἄλλοι συγγενεῖς⁴⁰ ἢ οἱ κληρονόμοι τους.⁴¹ Συνεπῶς, οἱ πιθανές συμπληρώσεις ποὺ εἶναι δυνατό νὰ προταθοῦν ἐδῶ εἶναι ἀρκετές. Ἄν, ὥστόσο, τὸ αὐτοκρατορικό ταμεῖο ἀποδίδεται στοῦ στίχου μέ τὸν ὁρο ποὺ προτείναμε παραπάνω, ἐπικρατέστερες συμπληρώσεις γιὰ τὸ κενὸ τῶν 10-11 περίπου γραμμάτων ποὺ ἀπομένει εἶναι οἱ ἀκόλουθες: *τῶ[ν τέκνων ἡμῶν]* ἢ *τῶ[ν κληρονόμων]*.

Terminus post quem γιὰ τῇ χρονολόγησι τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ ἡ πρω-

33. Βλ. e.g., *IG*, 543: *εἰ δέ τις ἕτερος τολμήσῃ*, 556, 572· πρβλ. P. M. Nigdelis, *Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki*, *ZPE* 102, 1994, 299 σημ. 9. Γιά ἄλλα σχετικά παραδείγματα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τῇ Μακεδονίᾳ βλ. D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 62 (Βέροια), 231-2 (Φίλιπποι).

34. *IG*, 534 (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.).

35. *IG*, 558 (μέσα 3ου αἰ. μ.Χ.).

36. Μ. Θ. ἀρ. καταλ. 5670 (ἀδημοσίευν).

37. E.g. *IG*, 556, 566, 591 καὶ 842.

38. *IG*, 562: *χωρίς τῶν προγεγραμμένων*· πρβλ. *IG*, 842: *χωρίς τῆς τελευταίας μου*.

39. *IG*, 571: *χωρίς τῶν τέκνων ἡμῶν*· πρβλ. 564, 591.

40. Σαρκοφάγος τοῦ Αὐρηλίου Θάλλου Μ.Θ. *χωρίς* ἀρ. καταλόγου (ἀδημοσίευν): *χωρίς τῶν ἐκ τοῦ γένους*· πρβλ. *IG*, 572, 768.

41. *IG*, 556: *χωρίς τῶν [κλ]ηρονόμων*· ἐπίσης σαρκοφάγος τοῦ Αὐρηλίου Λυσιμάχου ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα (βλ. A. B. Tataki, *Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon*, Ἀθήνα 1994, 37, ἀρ. 56) Μ.Θ. ἀρ. κατ. 8168 (ἀδημοσίευν): *χωρίς τῶν ἐμῶν κληρονόμων*.

ιμότερη πιθανή χρονολογία γιὰ τὴν ἱδρυση τοῦ ἐργοστασίου ὄπλων ποὺ ἀναφέρεται σ' αὐτήν, δηλ. ἡ περίοδος τῆς βασιλείας τοῦ Διοκλητιανοῦ κατὰ τὴν ὁποία ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες *fabricae*.⁴² Ὁ *terminus* αὐτός θά μπορούσε ἴσως νά μεταφερθεῖ κατὰ δύο περίπου δεκαετίες ἀργότερα, στίς ἀρχές δηλ. τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ἂν, ὅπως εἶναι πιθανόν, ὁ φαβρικήσιος τῆς ἐπιγραφῆς βρῖσκεται πρὸς τὸ τέλος τῆς θητείας του (ἡ ἀγορὰ σαρκοφάγου δείχνει, ἄλλωστε, κάποια ὥριμη ἡλικία), καὶ δὲν ἔχει ὑπηρετήσει σέ ἄλλη θέση.

Δυσχερέστερος εἶναι ὁ προσδιορισμός ἑνός *terminus ante quem*. Ἐνδειξη ἐδῶ ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὸ πρόστιμο ποὺ ἐπιβάλλεται γιὰ τὴν παραβίαση τῆς σαρκοφάγου, ὀρίζεται σέ δηνάρια. Ὡστόσο, ἡ πρακτικὴ αὐτὴ κατὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ., λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, φαίνεται σταδιακά νά ἐγκαταλείπεται στὸ σύνολο τῆς αὐτοκρατορίας. Ἦδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. οἱ ἰδιοκτῆτες τάφων ἀρχίζουν νά ὀρίζουν τὰ σχετικὰ πρόστιμα σέ βάρος πολύτιμων μετάλλων (λίτρες χρυσοῦ ἢ ἀργύρου).⁴³ Στὴν Θεσσαλονίκη μάλιστα, ἀλλὰ καὶ σέ ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας (Βέροια, Φίλιπποι), τὸ φαινόμενο φαίνεται νά ἀποτελεῖ κανόνα στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁴⁴ Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι σέ πέντε λίτρες ἀργύρου ὀρίζεται τὸ πρόστιμο στὴν ἐπιγραφή τῆς σαρκοφάγου κάποιου Αὐρηλίου Ζωσίμου ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ μορφή τῆς γραφῆς τῆς ὁποίας παρουσιάζει πολὺ μεγάλη ὁμοιότητα μέ τὴν ἐπιγραφή ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ, καὶ ὥς ἐκ τούτου εἶναι πιθανόν σύγχρονες.⁴⁵ Προφανῶς ἡ ἐπιγραφή τοῦ φαβρικήσιου ἀποτελεῖ δείγμα ἐπιβίωσης τῆς παλαιᾶς πρακτικῆς, ἡ χρῆση τῆς ὁποίας δὲν γνωρίζουμε πόσο διήρκεσε μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς νέας. Δέν πρέπει πάντως νά ἐπιβίωσε μετὰ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., καθόσον κατὰ τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. λόγω τῆς παρακμῆς τοῦ ἀργυροῦ νομίσματος,⁴⁶ ἀλλὰ καὶ πιθανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας τοῦ ἔτους 357, ποὺ ἐπέβαλλε τὴν ποινὴ τῆς καταβολῆς 10 λίτρων χρυσοῦ σέ ὄσους κατέστρεφαν τάφους,⁴⁷ οἱ ἰδιοκτῆτες τάφων φαίνεται νά ὀρίζουν τὰ σχετικὰ πρόστιμα ἀποκλειστικά σέ βάρος χρυσοῦ. Αὐτὸ τουλάχιστον συμβαίνει στὴ Σάλωνα τῆς Δαλματίας ἀπὸ ὅπου προέρχεται ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς σχετικῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.⁴⁸

42. Βλ. R. Mac Mullen, ὁ.π., 29· S. James, ὁ.π., 265.

43. Βλ. L. Robert, *Hellenica* III, 106-7· D. Feissel, ὁ.π., 69, 197 καὶ Ch. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity*, Λονδίνο 1989, 192.

44. IG, 556, 842 (Θεσσαλονίκη)· D. Feissel, ὁ.π., ἀρ. 62, 295 (Βέροια), 231-2 (Φίλιπποι).

45. IG, 556 (γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς ἐπιγραφῆς βλ. παραπ. σημ. 19).

46. Βλ. A. H. Jones, ὁ.π., 440.

47. CJ IX, 19, 4.

48. Βλ. J.-P. Cailliet, *L'amende funéraire dans l'épigraphie chrétienne de Salone*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatiscu* 81, 1988, 33-45 ἰδιαίτ. 40-2, ὅπου καὶ ἡ σχε-

Τό ύψος τοῦ προστίμου πού ἀναγράφουν οἱ ἐπιγραφές σέ σαρκοφάγους ἀποτελεῖ ἐπίσης ἔνδειξη γιά τή χρονολόγησή τους. Στή Θεσσαλονίκη, ὅπως καί γενικότερα στήν αὐτοκρατορία, τά σχετικά ποσά ἀκολουθοῦν κατά τόν 3ο αἰ. μ.Χ., λόγω τοῦ πληθωρισμοῦ, μία αὐξητική τάση.⁴⁹ Ἀποτέλεσμα τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι νά ἀπαντοῦν στίς σαρκοφάγους τῆς πόλης κατά τόν αἰώνα αὐτόν ποσά πού κυμαίνονται ἀπό 50.000 ἕως 120.000 δηνάρια.⁵⁰ Σέ δύο μάλιστα μεμονωμένες περιπτώσεις σαρκοφάγων, πού πιθανότατα ἀνήκουν στά τέλη τοῦ 3ου ἢ στόν 4ο αἰ. ἐμφανίζονται τά πολύ μεγάλα ποσά τῶν 500.000⁵¹ καί 1.300.000⁵² δηναρίων. Εἶναι ἄγνωστο, ὥστόσο, ἂν τήν αὐξητική αὐτή τάση ἀκολουθοῦν ὅλοι οἱ ἰδιοκτῆτες σαρκοφάγων τῆς πόλης ἢ ἂν ὀρισμένοι ἀπό αὐτούς ἐξακολουθοῦν νά ὀρίζουν ὡς πρόστιμα μικρότερα ποσά.

Τό μονόγραμμα πού χρησιμοποιεῖται μετὰ τό σύμβολο τῶν δηναρίων προφανῶς ἀποτελεῖ μία πιό ἀνεπτυγμένη μορφή τοῦ μονογράμματος Μ, μέ τό ὅποιο συνήθως δηλώνεται ὁ ἀριθμός *μύρια* ἢ *ἡ μυριάς*.⁵³ Στίς σχετικές ἐπιγραφές τῆς Θεσσαλονίκης τό μονόγραμμα αὐτό κατά κανόνα χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλωθεῖ ὁ ἀριθμός *μύρια*, ὅποτε τό ποσό πού ὀρίζεται ἐδῶ ὡς πρόστιμο φαίνεται κατ' ἀρχήν νά εἶναι *μύρι(α) φ' = 10.500* δηνάρια. Τό ποσό ὥστόσο αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σχετικά μικρό γιά τήν προχωρημένη ἐποχή στήν ὁποία ἀνήκει ἡ ἐπιγραφή, ὅταν γνωρίζουμε ὅτι πρὸς τά τέλη τοῦ 3ου αἰ. καί ἴσως ἀκόμη νωρίτερα, ἀρκετοί ἰδιοκτῆτες σαρκοφάγων τῆς Θεσσαλονίκης ὀρίζουν ὡς πρόστιμα τά πολύ μεγαλύτερα ποσά πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Τό συγκριτικά χαμηλό αὐτό ὕψος τοῦ προστίμου ἐπιβάλλει νά συζητήσουμε τό ἀκόλουθο ἐνδεχόμενο: τό μονόγραμμα πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ θά μπορούσε νά μή σημαίνει *μύρι[α]* ἀλλά *μυρι[άδας]* καί τό γράμμα *φ* πού ἀκολουθεῖ νά δηλώνει τόν πολλαπλασιαστή, δηλ. 500 μυριάδες = 5.000.000 δηνάρια.⁵⁴ Ἡ πιθανότητα νά συμβαίνει αὐτό εἶναι μεγάλη. Στή Θεσσαλονίκη

τική μέ τά πρόστιμα στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ 4ου καί τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. βιβλιογραφία.

49. Βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Νομικά Ἐπιγραφικά*, Ἀθήναι 1977, 38-9· Ρ. Μ. Nigdelis, δ.π., 299.

50. IG, 546-8 (50.000 δηνάρια), Ρ. Μ. Nigdelis, δ.π., 299 (75.000 δηνάρια), IG 564, 613 (100.000 δηνάρια), 572 (120.000 δηνάρια σέ δύο ἀποδέκτες).

51. Μ.Θ., ἀρ. κατ. 8168 (βλ. σημ. 41), ἀδημοσίευτη.

52. IG, 591.

53. Βλ. Μ. Guarducci, *Epigrafia Greca I*, Ρώμη 1967, 423.

54. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἓνα σχετικό πρόστιμο δημιουργεῖ στήν ἔρευνα παρόμοιο πρόβλημα, ἀλλά καί τήν ἴδια ἀμηχανία. Ἡ συντομογραφία π.χ. Μ αφ' μέ τήν ὁποία δηλώνεται τό πρόστιμο σέ ἐπιγραφή ἀπό τήν Πέρινθο (Ε. Kalinka, *ÖJh* 1, 1898, Beibl. 114 ἀρ. 10), ἐρμηνεύεται ἀπό τόν πρῶτο ἐκδότη της ὡς *μύ(ρια) αφ' = 11.500* δηνάρια, ἐνῶ ἀπό τούς G. Seure, *BCH* 36, 1912, 608-9 καί Ch. Avezou -

βέβαια τὰ πολλαπλάσια τῆς μυριάδας δηλώνονται συνήθως μέ τόν ὀρθόδοξο τρόπο, δηλ. μέ ἓνα Μ ἐπάνω στό ὁποῖο προστίθεται ἓνα μικρότερο γράμμα πού δείχνει τόν ἀριθμό τῶν μυριάδων (π.χ. $\overset{\text{E}}{\text{M}} = \mu(\text{υριάδες}) \text{ πέντε}$).⁵⁵ Ὑπάρχουν ὥστόσο στίς ἐπιγραφές τῆς πόλης καί δύο παραδείγματα, στά ὁποῖα τό γράμμα πού ἀκολουθεῖ τό μονόγραμμα $\overset{\text{Y}}{\text{M}}$ δηλώνει, κατά πάσα πιθανότητα, τόν πολλαπλασιαστή τῶν μυριάδων.⁵⁶ Ἐπίσης γενικότερα στήν αὐτοκρατορία ἡ πρακτική αὐτή, παρ' ὅ,τι ἀπαντᾷ σπάνια, φαίνεται νά ἀκολουθεῖται κατά τοὺς ὕστερους αὐτοκρατορικούς χρόνους.⁵⁷

Ὁ ἐξαιρετικά μεγάλος πληθωρισμός πού ἐπληξε τήν αὐτοκρατορία κατά τόν 4ο αἰ. μ.Χ. καί ἡ συνακόλουθη ραγδαία ὑποτίμηση τοῦ δηναρίου⁵⁸ καθιστοῦν τό ποσό τῶν 5.000.000 δηναρίων πολύ πιθανό. Στό ποσό αὐτό περίπου θά πρέπει νά ἀνερχόταν, γιά παράδειγμα, κατά τά ἔτη 335-337 ἡ ἀξία σέ δηνάρια τοῦ προστίμου τῶν 5 λιτρῶν ἀργύρου⁵⁹ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς σαρκοφάγου τοῦ Αὐρηλίου Ζωσίμου (IG X. 2, 1, 556), πού, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, λόγω τῆς ὁμοιότητά τῆς γραφῆς, φαίνεται νά εἶναι περίπου σύγχρονη μέ τή δική μας. Ἀνάλογου ὕψους πρόστιμα, ἐκπεφρασμένα σέ δηνάρια ἢ γενικά σέ μή χρυσό νόμισμα, παρ' ὅ,τι ἀπαντοῦν ἐξαιρετικά σπάνια, δέν εἶναι ἄγνωστα στίς σχετικές ἐπιγραφές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.: σέ 4.000.000 δηνάρια ἀνέρχεται συνολικά το ποσό πού ὀρίζεται ὡς πρόστιμο σέ ἐπιγραφὴ σαρκοφάγου ἀπό τήν Καλλιπτολή τῆς Θράκης.⁶⁰ Ἐπίσης τό ποσό τῶν 1.000 folles —πού ἀντιστοιχεῖ σέ 12.500.000 δηνάρια— ὀρίζει ὡς πρόστιμο, μέ

Ch. Picard, *Mélanges* 32, 1912, 360 ὡς $\mu(\text{υριάδες}) \text{ ἀφ' } = 15.000.000$ δηνάρια.

55. IG 546-8: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$ · P. M. Nigdelis, δ.π., 299: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$ · ἐπίσης M.Θ. ἀρ. καταλ. 8166 (βλ. παραπ. σημ. 41), ἀδημοσίευτη: $\overset{\text{E}}{\text{M}}$.

56. IG 564: $\overset{\text{Y}}{\text{M}}$ I = $\mu(\text{υριάδες})$ ι'· ἐπίσης IG 572· γιά τήν ἐπιγραφὴ αὐτή βλ. H. Castritius, *Archäol. Anz. Beibl.* 85, 1970, 97.

57. Γιά σχετικά παραδείγματα βλ. Le Bas - Waddington, *Voyage archéologique en Asie Mineure, Syrie*, Παρίσι 1870 III ἀρ. 2036 καί CIG 2782 μέ τὰ σχόλια πού κάνει σέ αὐτά ὁ J.-P. Callu, *Denier et Nummus* (300-354) στὸν τ. *Les "dévaluations" à Rome I*, Ρώμη 1978, 115, σημ. 37· ἐπίσης Ch. Roueché, δ.π., 242-3, ἀρ. 213.

58. Γιά τὰ φαινόμενα αὐτά βλ. A. H. Jones, *The Roman Economy* (ἐκδ. P. A. Brunt), Ὁξφόρδη 1974, 212-3· J.-P. Callu, J.-N. Barrandon, *L'inflation nel IV secolo (295-361): il contributo delle analisi* στὸν τ. A. Giardina (ἐπιμ.), *Società romana e impero tardoantico I*, Bari 1986, 559-99 ἰδιαίτ. 569-82.

59. Σύμφωνα μέ ὑπολογισμούς πού βασίζονται σέ παπυρικές μαρτυρίες ἡ τιμὴ μίας λίτρας ἀργύρου κατά τά ἔτη 335-337 ἦταν 1.080.000 δηνάρια· βλ. J.-P. Callu, *Analyse métalliques et inflation: l'Orient romain de 295 à 361/8* στὸν τ. *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine (IVe-VIIe siècle)*. *Realités Byzantines*, I, Παρίσι 1989, 226.

60. IGR I, 819· βλ. A. Π. Χριστοφιλόπουλος, δ.π., (σημ. 49), 39· ὡς ἀποδέκτες τοῦ προστίμου ὀρίζονται τό αὐτοκρατορικό ταμεῖο (3.000.000 δηνάρια) καί ἡ πόλη (1.000.000 δηνάρια).

αποδέκτη τή χριστιανική ἐκκλησία τῆς πόλης του, ἓνας ἰδιοκτῆτης σαρχοφάγου ἀπὸ τῆ Σάλωνα τῆς Δαλματίας.⁶¹

Οἱ παλαιογραφικὲς καὶ κυρίως οἱ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ συζητήθηκαν παραπάνω, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὴν χρονολογήσουμε, μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια, στὸν 4ο αἰ. μ.Χ. Ἄν τὸ ὕψος τοῦ προστίμου ποὺ ἀναφέρει εἶναι πράγματι 5.000.000 δηνάρια, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο, μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγησή της στὸν αἰῶνα αὐτὸ θά ἦταν παρακινδυνευμένη. Ἐπικρατέστερη πάντως φαίνεται ἡ ἐποχὴ ραγδαίας ἀνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ, δηλ. ἡ 3η καὶ ἡ 4η δεκαετία τοῦ αἰῶνα.⁶² Μεταγενέστερη χρονολόγησις εἶναι λιγότερο πιθανή, ἐφόσον θά καθιστοῦσε τὸ ποσὸ αὐτὸ ὑπερβολικὰ χαμηλὸ λόγῳ τῆς περαιτέρω δραματικῆς ἀνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ.⁶³

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. Α. Σουρής

61. *CIL* III, 9597· βλ. J.- P. Caillet, *δ.π.*, 41.

62. Γιά τὴ ραγδαία ἀνοδο τοῦ πληθωρισμοῦ στὶς δεκαετίες αὐτές βλ. J.- P. Callu, J.- N. Barrandon, *δ.π.*, (σημ. 58), 569-73.

63. Γιά παράδειγμα ἡ τιμὴ μιᾶς λίτρας ἀργύρου ἔφθασε κατὰ τὸ ἔτος 359 τὰ 68.000.000 δηνάρια· βλ. J.- P. Callu, *δ.π.*, (σημ. 59), 227.

SUMMARY

THE ROMAN ARMS FACTORY (FABRICA) IN THESSALONIKI. A NEW INSCRIPTION

The *fabrica* in Thessaloniki was hitherto known to us from a single reference in the *Notitia Dignitatum*. The text published here confirms its existence in the 4th century AD. It is an inscription on a sarcophagus that was bought by a married couple with money they had earned together. The husband describes himself as a soldier registered on the rolls of the workers in a state arms factory, which logically must be the one in the city. This was probably the only post he had ever held, at least thus far in his career.

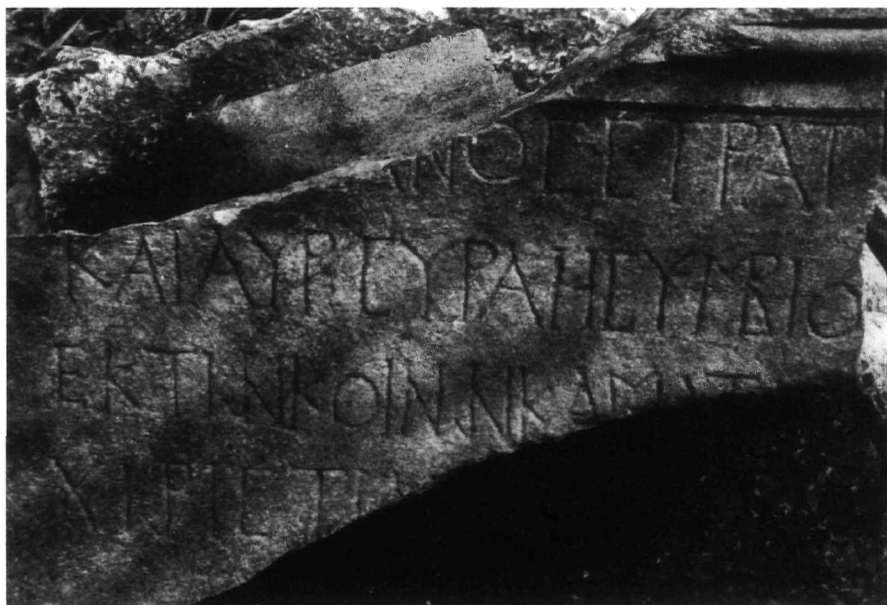
An obvious *terminus post quem* for the inscription is the earliest possible time when the arms factory could have been established, i.e. Diocletian's reign, which was when the first *fabricae* appeared. The *terminus* could perhaps be shifted by a couple of decades—to the early 4th century AD—if, as seems likely, the soldier mentioned in the inscription was close to the end of his service (the purchase of a sarcophagus suggests a person of mature years) and if he had never served anywhere else.

A *terminus ante quem* is more difficult to determine; though the fact that the fine for violating the sarcophagus is specified in denarii is an indication that the inscription should be dated to before the 5th century AD. The practice seems gradually to have been abandoned throughout the Empire in the 4th century AD, owing to inflation. Already by the end of the 3rd century, owners of tombs were starting to stipulate the relevant fines in terms of weight of precious metal (so many pounds of gold or silver, for instance).

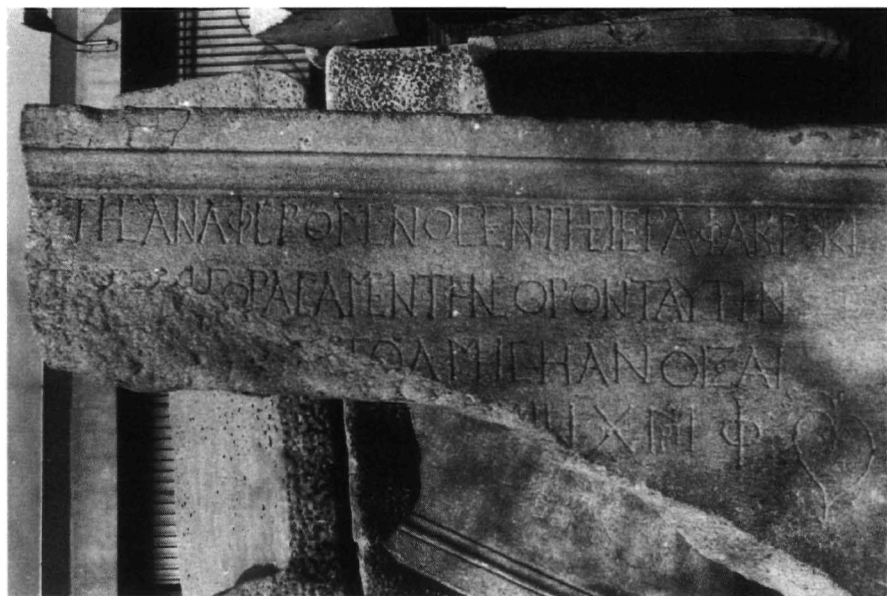
The abbreviation that follows the symbol for denarii admits of two readings: $\mu\acute{\upsilon}\rho\upsilon(\alpha)$ or $\mu\nu\rho\iota(\acute{\alpha}\delta\alpha\varsigma)$. In the first case the fine would be 10.500 denarii, in the second 5.000.000. In view of the relatively late date of the inscription, the latter seems more likely. In Thessaloniki, as elsewhere in the Empire, sepulchral fines gradually increased in the 3rd century, because of inflation, so that at this time fines ranging from 50.000 to 120.000 denarii are attested in the city. In fact there are two known cases, of sarcophagi that probably date from the late 3rd or the 4th century, in which the very large sums of 500.000 and 1.300.000 denarii are stipulated. Although rare, fines of

this magnitude, expressed in denarii, are by no means unknown in such inscriptions in the 4th century AD in the Empire as a whole.

Palaeographic data, and particularly the inscription's internal evidence, enable us to date it, with relative certainty, to the 4th century AD. If, as seems probable, the amount of the fine is indeed 5.000.000 denarii, it would be risky to attempt a more precise dating within that century. The most likely period, however, seems to be the time of rapid inflation, i.e. the 3rd or 4th decade. A later dating would make the fine improbably low, owing to the continuing rise of inflation.

Γ. Α. Σουρῆς: Ἐπιγραφή σαρκοφάγου Μ.Θ., ἄρ. καταλ. 18144. Ἀπότμημα Α. (εἰκ. 1)
(S. 69).

Γ. Α. Σουρῆς: Ἐπιγραφή σαρκοφάγου Μ.Θ., ἄρ. καταλ. 18144. Ἀπότμημα Α. (εἰκ. 2)
(S. 69).